Cristinel MUNTEANU

Despre motivarea contextuală a frazeologismelor



Cr.M. – dr. în filologie (*magna cum laude*) al Universității „Al. I. Cuza", Iaşi, lector la Universitatea „Constantin Brâncoveanu" din Piteşti, Filiala Brăila. A publicat *Sinonimia frazeologică în limba română din perspectiva lingvisticii integrale* (2007), *Fundamente ale comunicării* (2007, în colaborare), *Tehnici de redactare în comunicare* (2008, în colaborare), *Discursul repetat între alteritate şi creativitate* (Institutul European, 2008, ca editor) şi *Tobias Peucer, De relationibus novellis / Despre relatările jurnalistice* [Leipzig, 1690 – prima teză de doctorat din lume dedicată jurnalismului] (2008, ca editor).

1. Vechea dispută referitoare la cele două ipoteze, *physei* şi *thesei*, nu face obiectul acestei lucrări, fiindcă nu interesează aici dacă semnul lingvistic este motivat „de la natură", adică dacă există o legătură cauzală sau necesară între acesta (ori doar semnificantul acestuia) şi „lucrul" desemnat. Prin *motivare contextuală* am în vedere acele cazuri în care vorbitorul analizează / evaluează cadrele vorbirii şi alege termenul cel mai potrivit intenţiei sale expresive, selecţia făcându-se nu doar în temeiul simplei adecvări semantice (care, în principiu, reprezintă normalitatea oricărui act de comunicare), ci, în special, din motive care ţin de simbolismul fonetic, de prozodie, de reprezentarea culorii locale ş.a.m.d. Aşadar, în astfel de situaţii, contează mult şi forma sonoră / semnificantul, nu numai conţinutul lingvistic / semnificatul[1]. În definitiv, noţiunea de «motivare contextuală» este încadrabilă în conceptul mai larg de «adecvare» sau de «potrivire», în sensul în care înţelegeau anticii celebrul *tò prépon*, teoretizat, în principal, de *retorica* lui Aristotel.

2. Se cuvine să reamintim că semnul lingvistic are posibilitatea de a funcţiona în discurs în raport cu alte semne (raport atât material, cât şi de conţinut), cu microsisteme de semne şi chiar cu sisteme întregi de semne. El poate

BDD-A20747 © 2013 Revista „Limba Română"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.75 (2026-11-06 13:26:22 UTC)

funcționa și în relație cu alte texte, cu lucrurile înseși sau cu cunoștințele noastre despre lucruri (Coșeriu 1994: 149). Aceste relații sunt numite de către Eugeniu Coșeriu (pe urmele lui Wilbur Marshall Urban) *funcții de evocare*: „putem să spunem că în jurul *reprezentării* există un mănunchi de funcțiuni de evocare, avem de-a face [...] cu acea bogată ambiguitate a cuvântului care poate denota cu precizie ceva, fără a renunța în același timp și la alte denotări" (*ibid.*: 153)[2].

Pentru început, voi da câteva exemple lexicale: „Ia, am fost și eu, în lumea asta, un boț cu ochi, o bucată de *humă* însuflețită din Humulești, care nici frumos până la douăzeci de ani, nici cuminte până la treizeci și nici bogat până la patruzeci nu m-am făcut" (Ion Creangă, *Amintiri din copilărie*); „Doamne, băieți, când am cetit în jurnale de prăpădul din Italia, vă spun drept, am plâns. Și când am văzut și la cinematograf ruinele orașelor și pe fetița ceea [pe] care au scos-o vie de supt dărâmături, *m-am cutremurat*" (Emil Gârleanu). În exemplul din opera lui Creangă, selecția lui *humă*, spre deosebire de *lut* sau *pământ*, este motivată de prezența în context a toponimului Humulești; are, deci, funcție evocativă. De asemenea, întrucât în fragmentul aparținând lui Gârleanu era vorba despre cutremurul de la Messina, termenul *a (se) cutremura* apare ca deplin motivat în raport cu sinonime precum *a (se) îngrozi*, *a (se) înfiora* etc.

În literatura versificată, acest fenomen este cu atât mai evident atunci când prezența unor cuvinte este cerută de prozodie (măsură, rimă etc.) sau motivată prin simbolismul lor fonetic. Unele exemple sunt mai subtile decât altele. De pildă, la George Topârceanu, în poezia *Un duel*, fiindcă motivul reflecțiilor unui „clapon" îl constituie încăierarea unor cocoși pentru o găină, înlănțuirea ultimelor cuvinte din text este foarte nimerită, întrucât evocă tocmai cotcodăcitul: „De ce vă puneți gheara-n gât? / Să lase unul, cât de cât, / Să dea și celălalt ceva... / Eu, cât de cât, *socot c-o da*!". La fel, în balada *Mistrețul cu colți de argint*, Ștefan Aug. Doinaș asociază, în mod inspirat, linxul cu acțiunea de a râde, deoarece animalul în cauză este numit și *râs* (deși poetul va fi știut prea bine că acest cuvânt nu are nicio legătură cu lat. *risus*, provenind, de fapt, din sl. *rysĭ*): „Dar prințul trecea zâmbitor înainte, / privea printre arbori atent la culori, / lăsând în culcuș căprioara cuminte / și *linxul ce râde* cu ochi sclipitori."[3].

Exemplele de acest gen se pot înmulți. Bunăoară, se admite că arhaismele sunt cerute de operele literare cu conținut istoric, având rolul

BDD-A20747 © 2013 Revista „Limba Română"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.75 (2026-11-06 13:26:22 UTC)

de a evoca o anumită epocă. În mod asemănător, unele cuvinte redau culoarea locală. În acest sens, Nicolae Corlăteanu a dovedit că un astfel de scop au și cuvintele de origine rusească (precum *turbincă*, *vidmă*, *carboavă* etc.) din povestea lui Ion Creangă, *Ivan Turbincă* (Corlăteanu 1958: 203-211).

În consecință, se poate aprecia că vorbitorii care posedă un simț lingvistic deosebit nu întrebuințează cuvintele la întâmplare. Michel Bréal surprinde fenomenul cu pricina într-o manieră foarte sugestivă: „Cred că în mințile ferme și atente există un dicționar al sinonimelor, dar el se deschide numai în caz de nevoie și la porunca stăpânului. Uneori cuvântul potrivit răsare dintr-odată; alteori el se lasă așteptat; atunci *dicționarul latent* [s. – *C.M.*] intră în funcție și trimite succesiv sinonimele pe care le ține în rezervă până ce termenul e recunoscut" (Michel Bréal, *apud* Pușcariu 1976: 20)[4].

3. În calitatea lor de „echivalente reale sau numai potențiale ale cuvintelor" (Hristea 1984: 139), frazeologismele pot fi considerate și ele drept *semne lingvistice*, întrucât prezintă un *semnificant* și un *semnificat*, ambele fixate în limbă. Aceasta înseamnă că cele spuse mai sus în legătură cu cuvintele simple se aplică și în cazul frazeologismelor. Într-adevăr, așa stau lucrurile și în domeniul frazeologiei și voi încerca să demonstrez o atare idee cu ajutorul mai multor exemple.

3.1. Înainte de a oferi citatele relevante pentru discuția noastră, vreau să arăt că există și vorbitori care nu sunt deloc preocupați de virtuțile evocative ale unor expresii, utilizându-le în contexte în care aceastea par că se potrivesc, stilistic vorbind, „ca nuca în perete". Ar părea că aceștia se manifestă într-o direcție contrară celor înzestrați cu un bun simț lingvistic (dacă nu cumva astfel de „apariții bizare" se datorează unor momente de neatenție). Luate în sens absolut, ca semne complet arbitrare (deci, interesând doar sub aspectul semnificației), frazeologismele ar trebui să fie utilizate ca orice alt cuvânt „nemotivat". Numai că unele evidențe semantice nu pot fi trecute așa de ușor cu vederea, la fel cum nu pot fi ignorate nici unele cuvinte din componența acestor unități frazeologice.

Și totuși oamenii (sau unii oameni) nu fac întotdeauna efortul de a conștientiza legăturile etimologice sau de a reconstitui imaginile de la originea expresiilor. Mi s-a întâmplat să aud în documentare TV sau

BDD-A20747 © 2013 Revista „Limba Română"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.75 (2026-11-06 13:26:22 UTC)

la ştiri TV formulări („scăpări”) de tipul: „şi rechinul se întoarce de la vânătoare *cu mâna goală*” ori „în colectivitatea sa, femela-zimbru *are* în continuare *un cuvânt greu de spus*”. Impresia oarecum stranie provocată de aceste enunțuri reiese din aceea că nu obișnuim să împrumutăm din manifestările umane pentru a le caracteriza pe cele ale animalelor, ci, mai degrabă, invers (cf., ca dovadă, expresii ca *a se întoarce cu coada între picioare* sau *a se lăsa pe tânjală*). Scăpări de acest gen (nu știm cât de neintenționate, fiindcă uneori situațiile construite pot fi în mod voit ironice) întâlnim și la scriitori. Într-un episod din cap. *Aia mică*, din *Groapa* lui Eugen Barbu, niște câini maidanezi îi atacă pe hingherii veniți să-i prindă: „Sărise și sergentul, dar animalele l-*au luat* și pe el *în tarbacă*”. În *Întâmplările lui Păcală*, așternute pe hârtie de către Petre Ispirescu, întâlnim următoarea situație: „Câinii, carii nu voiră să știe deloc de morala lui Păcală, îl *luară la tărbăceală* și unul de o parte, altul de alta, îi dară un frecuș de o pomeni-o cât va trăi”. Și la George Topârceanu, în fabula *Leul deghizat*, descoperim o situație similară: „Niște lupi, cum îl văzură, se reped la el pe loc / Și-ntr-o clipă îl înșfacă, / Grămădindu-l la mijloc, / *Să*-l *dea* strașnic *în tărbacă*”. Expresia *a lua* (pe cineva) *în tărbacă* înseamnă ‘a bate zdravăn pe cineva’ și provine dintr-o străveche datină în care tocmai câinii erau cei care sufereau respectivul tratament administrat de către oameni.

Un interesant anacronism frazeologic îi aparține filologului Petru Creția, care, în excelenta traducere pe care a dat-o *Banchetului* lui Platon, folosește expresia *a dormi tun*, în redarea unui paragraf platonician (223c) dintr-o epocă în care, fără îndoială, nu existau tunuri: „După ce s-a dezmeticit, a văzut că cei care mai rămăseseră *dormeau tun*, în afară de Agaton, de Aristotel și de Socrate, care erau treji și beau dintr-o cupă mare, pe care și-o tot treceau de la stânga spre dreapta.”[5]. Evident, sensul fragmentului cu pricina este foarte bine redat astfel și înțelegem că este vorba de un somn profund, doar că simțim că ceva nu prea se potrivește...

În schimb, prea multă analiză (combinată cu ludicul) poate conduce la efectul opus, atrăgând modificarea ocazională a unor structuri altminteri foarte strâns sudate/aglutinate. Tudor Arghezi povestea (într-o tabletă) cum era nevoit în tinerețe, locuind într-o cameră sărăcăcioasă, noaptea, să asculte cum se jucau șoarecii „cu nucile care *le veneau la îndelăbuță*”[6]. „Apucături” ludice de acest fel are până și lingvistul Ion

BDD-A20747 © 2013 Revista „Limba Română”
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.75 (2026-11-06 13:26:22 UTC)

Coja când spune că „o construcție ca participiul absolut se pare că nu e *la îndemâna* (mai corect, *la înde**gura***...) tuturor românilor!”[7].

3.2. Se afirmă frecvent că o trăsătură a unităților frazeologice este *idiomaticitatea* (considerată aici doar din punct de vedere semantic). Ea este o însușire graduală a frazeologismelor, ca și *stabilitatea* (cf. Scherf 2006: 90-91). În general, se vorbește despre un *sens frazeologic* (cel global, care nu rezultă din suma semnificațiilor elementelor componente ale unității frazeologice) și un *sens literal* (cel care reiese din suma acestor semnificații)[8]. Dacă se constată o discrepanță între sensul frazeologic și sensul literal al întregii îmbinări, atunci îmbinarea este *idiomatică*. Cu cât această deosebire este mai mare, cu atât îmbinarea este „mai idiomatică”. Evident că, la origine, există întotdeauna o legătură între sensul literal și cel frazeologic (adesea „vizibilă” încă), dar, uneori, ea se pierde într-o asemenea măsură, încât vorbitorul n-o mai sesizează, unitățile frazeologice prezentându-i-se ca neanalizabile.

Este drept, există și situații în care interlocutorul (sau receptorul) se preface că nu înțelege sensul frazeologic [= semnificația sintagmei fixe], respingând cooperarea. De pildă, în nuvela *Nucul lui Odobac*, un flăcău, luat la întrebări de bunicul său, „o face pe prostul” dând impresia că nu a priceput constatarea celui din urmă. El este îndrăgostit de Ruja lui Cazacu din Moghileni, fata unui hoț de cai, un fel de amazoană autohtonă. Cuvintele lui sugerează că „motivul” mâhnirii sale se află pe imașul Moghilenilor, căci fata pe acolo își cam făcea veacul: „...deodată îi răsări înainte o herghelie cu cai mărunți, și-n mijlocul ei, călare bărbătește pe un sur, Ruja lui Cazacu”. Așa se face că frazeologismul *a nu-i fi* (cuiva) *boii acasă* îi permite lui Gârleanu să plaseze o aluzie în gura bunicului: „Și câte și mai câte, până când, într-o bună zi, moșneagul îl luă din scurt: / – Mitrule, ție *nu ți-s boii acasă*. / Dar băietanul făcu pe prostul: / – Nu, îs la câmp, în Moghileni. / – Haide – haide” (Emil Gârleanu).

Se pot da și exemple similare, foarte recente, din afara literaturii. Bunăoară, un cititor cârcotaș (dar cu simț lingvistic) amendează o inadecvare frazeologică descoperită într-un articol de presă de pe internet (deși știa prea bine despre ce era vorba). Fragmentul jurnalistic ce a produs iritare este următorul: „În jurul orei 12 [noaptea, n. – *C.M.*], a ieșit calm din restaurant și s-a urcat la volan. Însă părea că nu poate ține drept volanul, a trecut de pe o bandă pe alta, de câteva ori fără să se asigure. În apropierea casei, un

BDD-A20747 © 2013 Revista „Limba Română”
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.75 (2026-11-06 13:26:22 UTC)

polițist pe motocicletă încearcă să îl tragă pe dreapta. Fără succes... Meme [Stoica] virează la stânga și îl *lasă* pe omul legii *cu ochii în soare*". În josul paginii online, iată și comentariul: „Interesant. Azi noapte la 12 un polițist pe motocicletă a rămas cu ochii în soare. Pfffff... Tare articolul!" (vezi http://ro.omg.yahoo.com; vizualizat la 29 mai 2013).

Însă, în același timp, există și tendința (generată tot de o anumită intenție ludică) de a reface aceste legături, fie trecând îmbinarea stabilă în îmbinare liberă, fie suprapunând cele două tehnici și, implicit, cele două tipuri de sens[9]. Se creează, în acest mod, ambiguitatea sau, cel puțin, aluzia. Să se compare, de pildă, citatele următoare: „Inima îi dete brânci și ea nu se putu opri, ci îl sărută. Aleodor, cum se deșteptă, îi trase o palmă de *auzi câinii în Giurgiu*." (Petre Ispirescu); „Peste apă, prin bezna nopții fără stele, cu cer acoperit, nu se vedea dincolo nimic. Doar mai jos, spre malul dimpotrivă, clipeau câteva luminițe risipite în întuneric, departe... Și *s-auzeau câinii-n Giurgiu*." (George Topârceanu). În fragmentul aparținându-i lui P. Ispirescu, îmbinarea de cuvinte *a auzi câinii în Giurgiu* (sinonimă cu *a vedea stele verzi*, ca o consecință a unei lovituri date la cap) este stabilă, pe câtă vreme, la G. Topârceanu (în secvența finală a narațiunii memorialistice *Pirin-Planina*, în care protagonistul se află pe malul bulgăresc al Dunării), îmbinarea este liberă, chiar dacă aluzia poate fi percepută.

Tot o aluzie descoperim și în următorul citat: „Natl sfărâma tocmai cu *barda* încheietura de la un genunche, și când Persida se ivi peste drum și apucă spre măcelărie, el rămase cu privirea perdută și *barda* îi tremura în mână. [...] Era și el mai întâi mirat, în urmă însă *îi venea să ridice barda și să arunce în lună cu ea*, apoi să lase măcelăria în grija mumei sale, să alerge după fata Marei și să sfărâme capul celui ce ar îndrăzni să se apropie de dânsa" (Slavici, *Mara*). *A arunca cu barda în lună* înseamnă 'a face un gest necugetat sau foarte curajos' (ca și *a da cu pușca-n Dumnezeu / lună*), adică tocmai ceea ce este în stare să facă Natl, îndrăgostit nebunește de Persida. Se observă însă că Natl, măcelar de meserie, chiar întrebuința o bardă în momentul în care îl încercau gândurile disperate.

3.2.1. După Greciano (1983: 24-25 și 334-339), asemenea exemple ilustrează cazuri de *omonimie*. De altfel, chiar prin omonimie explică specialista franceză și suprapunerile ludice ale sensurilor idiomatice și literale[10]. Iată o astfel de situație (românească): sloganul dintr-o recla-

BDD-A20747 © 2013 Revista „Limba Română"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.75 (2026-11-06 13:26:22 UTC)

mă TV, pentru un tip de gumă de mestecat, este „Mesteci și *faci față* distracției!”. El este însoțit de imagini în care fizionomiile unor copii, ce mestecă respectivul produs, se deformează (adică *fac* tot felul de *fețe*). Probabil că termenul *omonimie* se întrebuințează, pentru fenomenul în cauză, datorită analogiei dintre cuvânt și unitate frazeologică. În cazul cuvintelor omonime, suprapunerea lor poate fi observată mai ales în operele poeților cunoscuți pentru predispoziția lor spre ludic: „Și vei pleca prin seara de mileu / Spre casa ta cu *trepte* de liceu / Unde te-așteaptă prin câte-o firidă / Unchiul *avar*, mătușa ta gepidă.” (Mircea Cărtărescu, *apud* Bidu-Vrănceanu & Forăscu 2005: 73). Aici efectul stilistic este generat de faptul că cele două cuvinte, *trepte* și *avar*, acumulează (și actualizează) câte două semnificații fiecare.

Îmi exprim unele rezerve cu privire la folosirea termenului *omonimie* pentru jocurile de cuvinte ce implică frazeologismele. Cuvintele omonime, luate separat, ca semne lingvistice (cum și sunt înregistrate în dicționare) aparțin limbii, în vreme ce, dintre îmbinările considerate omonime, numai cele stabile (frazeologismele) țin de limbă, fiind învățate de către vorbitori ca formule gata făcute, celelalte structuri (de tehnică liberă) constituind fapte de vorbire[11]. Din păcate, actualmente, nu avem la dispoziție un termen încetățenit mai potrivit. Ar putea fi luată în considerație totuși propunerea lui Ioan S. Cârâc (2002: 64), după care, pentru astfel de cazuri, ar fi nimerit termenul de *izomerie* („proprietate a unor substanțe cu aceeași compoziție chimică de a avea însușiri diferite”), termen preluat din chimie (din care lingvistica a împrumutat și termenul / conceptul de *izomorfism*).

3.2.2. În cele ce urmează, după cum am anunțat deja, voi examina câteva situații în care, din perspectiva sinonimiei *in absentia*, apariția unor frazeologisme este pe deplin motivată, ele având aici funcții de evocare.

(1) Începem cu un exemplu care face parte din narațiunea anecdotică *Istoria unui galbân*, scrisă de Vasile Alecsandri, în care utilizarea expresiei *a-și arăta arama* este justificată, având în vedere că replica aparține unei parale ce acuză un galben că ar fi *calp* ‘fals’. Cuvintele de mai jos dezvăluie tocmai originea expresiei, căci galbenii falși (de aramă, dar „suflați” cu aur), prin întrebuințare, își arătau, în cele din urmă, esența: „...dar tu, negreșit, ești mincinos, calp, bastard, căci *îți arăți arama* fără cât de puțină sfială” (Alecsandri)[12]. Tot Alecsandri, în *Haimanaua* (cânticel comic),

BDD-A20747 © 2013 Revista „Limba Română”
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.75 (2026-11-06 13:26:22 UTC)

referindu-se la modul în care slujbașii erau schimbați sau mutați de colo-colo în perioada instabilității guvernelor (anii 1866-1870), speculează o identitate fonetică (după unii cercetători, chiar etimologică[13]): „La Bacău *îmi găsii bacăul*, căci în timpul alegerii deputaților am scăpat ca prin urechile acului din ghearele unor libertași independenți...” (*apud* Adam 2007: 27; cf. și Dumistrăcel 2001: 39).

(2) Nu întâmplător, din mulțimea de frazeologisme sinonime însemnând ‘a muri’, alege Creangă locuțiunea *a-și da duhul*. Cel care a decedat era cunoscut drept *părintele Duhu*: „Și poate că din această pricină bolnăvindu-se greu, *și-a dat duhul*, tocmai când ajunsese îngrijitor la biserica Nicorița din Tatarași” (I. Creangă, *Popa Duhu*). Este evident că și în fragmentul următor scriitorul humulești a ținut cont de asemănarea fonetică (și etimologică) dintre *talpă* și *tălpășiță* din frazeologismul *a-și lua tălpășița*, ceea ce a condus la eliminarea posibilității de a folosi alte expresii (de pildă, *a spăla putina*, *a o lua la sănătoasa* etc.) pentru ‘a pleca în grabă, a fugi’: „Noi însă, cu toate blăstămele lui, mai puindu-i în alte nopți câteva poște și făcându-i-se *talpele* numai o rană, a fost nevoit *să-și ieie tălpășița* spre Humulești, lehămetindu-se de popie și lăsând toate merindele sale în stăpânirea noastră” (I. Creangă, *Amintiri din copilărie*)[14].

(3) Personajul Costi, din romanul lui Slavici, nu scăpa cu fața *curată* (adică nezgâriată) din încăierările cu copiii Marei, întrucât Persida „avea gheare ca pisica”. Este și acesta un caz de suprapunere a celor două tehnici, de vreme ce îmbinarea de cuvinte *a scăpa cu fața curată* poate fi considerată simultan și liberă, și stabilă: „...săreau amândoi cu Sida în capul lui, și rar *scăpa* Costi *cu fața curată*, fiindcă Sida avea gheare ca pisica și ar fi sărit și în foc pentru frățiorul ei (I. Slavici, *Mara*)[15].

(4) În scurta narațiune *Adieri*, un bătrân, Ion Bârluț, rememorează vremuri din tinerețe, când mergea la plug cu boii săi. Dorința lui este să ceară boii fiului său pentru a mai merge o dată la arat. Soția sa îl vede îngândurat, posomorât, și i se adresează cu următoarele cuvinte din care reiese întrebuințarea motivată a expresiei *a nu-i fi* (cuiva) *boii acasă* ‘a fi abătut, mâhnit’: „Ce te-a ajuns, frate, de *nu ți-s boii acasă*? îl întreabă Safta.” (I. Agârbiceanu)[16].

(5) Un politician, Tase Filoreanu (portretizat de Emil Gârleanu, în *Oratorul*), întrucât credea că semnul electoral al partidului său era

BDD-A20747 © 2013 Revista „Limba Română”
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.75 (2026-11-06 13:26:22 UTC)

Crucea, iar semnul adversarilor politici era *Steaua*, folosește în primul discurs formula: *„Vai de steaua lor!”* și-i îndeamnă pe alegători să-și facă semnul crucii. Mai apoi, când află că, de fapt, semnele erau viceversa, îi sfătuiește pe aceștia astfel: *„Puneți-le* dar *cruce* și lăsați-i!”.

(6) Tot la un joc de cuvinte recurge și Calistrat Hogaș, în proza *La Tazlău*, atunci când atrage subtil în conversație expresia *a-i purta* (cuiva) *sâmbetele* ‘a dușmăni’: „Sgribincea rămăsese puțin îndărăt și nu ne auzea ce vorbim... / – Așa-i... da’ parcă, de când cu Călina, te uiți cam chiorâș la el. / – Da’ uită-se cine știe, că eu doar nu-i *port* socotelile lui. / – Socotelile nu le-i hi *purtând*, Huțane, dar mi se pare că-*i porți sâmbetele*” (Calistrat Hogaș).

(7) În romanul sadovenian *Zodia Cancerului* (cap. XXI), doi slujitori „leși” pun la cale o busculadă pentru a-l tâlhări pe abatele Paul de Marenne și, în acest scop, se folosesc de un mic incendiu: „Jarul se risipi și câțiva cărbuni se rostogoliră de pe vatră. *Paiele luară foc într-o clipă*”. Grație abilității lui Alecu Ruset, abatele scapă cu bine și încearcă să minimalizeze incidentul, folosind sintagma (cam curioasă pentru un francez, dar adecvată contextului românesc) *foc de paie*: „În orice caz, în călătoria aceasta a mea, observ că mi se prezintă interesante enigme. Aș dori să le dezleg; totuși mai bine să amânăm și să ne ducem la culcare. N-a fost decât *un foc de paie*” (M. Sadoveanu). *Altă făină se macină la moară* ‘s-au schimbat lucrurile, nu mai e ca înainte’ este considerată expresie (cf. MDA, s.v. *moară*). Ea apare parțial suprimată la Sadoveanu, însă nu întâmplător, căci cel care vorbește despre schimbare, un negustor evreu, rostește replica în contextul în care se discuta deja despre vânzarea grânelor și a făinii: „Aici, unde sunteți dumneavoastră și domnu’ Filip, e altă socoteală... aici, subt ochiul stăpânului, *se macină altă făină*...” (M. Sadoveanu, *Venea o moară pe Siret*).

(8) O suprapunere a celor două tehnici se observă și la Fănuș Neagu, atunci când utilizează izolarea *a se duce pe copcă* ‘a muri’ și cu accepțiunea proprie ‘a cădea sub gheața lacului’: „Ce iarnă scumpă! Ține gheața lacului Mogoșoaia? întreabă dușmanii. Cei vrednici tropăim și ne batem cu pumnii în bucile obrajilor, câte unii *ne* mai *ducem pe copcă* și ne-ntoarcem, și de-ai dracului ce suntem ne vom sfârși la timpul potrivit pentru noi și de mult trecut pentru alții” (F. Neagu, *Insomnii de mătase*).

BDD-A20747 © 2013 Revista „Limba Română”
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.75 (2026-11-06 13:26:22 UTC)

(9) Se vede că, din cei opt scriitori invocați și citați mai sus, mai expresivi (și, desigur, mai dedați la astfel de jocuri lingvistice) sunt cei moldoveni (în special Alecsandri, Creangă și Sadoveanu, ce figurează aici cu câte două exemple, dar de la care se puteau menționa mai multe). Însă exemple de tipul acesta se întâlnesc oriunde avem de-a face cu vorbitori care au plăcerea „cuvintelor (sau expresiilor) potrivite". De pildă, recent (în martie, 2013), de la jurnalul de știri al unei televiziuni (TVR1), am aflat că institutele de cercetare agricolă din România *„au ajuns la sapă de lemn"*.

4. De o serie de exemple asemănătoare s-a ocupat într-un studiu (*Procedee de renovare a sensului frazeologismelor și efectele stilistice obținute în rezultatul acestor transformări*) și cercetătorul basarabean Gheorghe Colțun. Am remarcat totuși că mai toate ilustrările aparțin unei literaturi anecdotice: scurte jocuri de cuvinte în care frazeologismele sunt întrebuințate ca scop în sine, generând respectivele contexte. Citățm câteva: „Umblând tot timpul cu *doaga* subțioară, încă nu-l convingi pe nimeni că *ea nu-ți lipsește*" sau „Sunt sigur că *bețe-n roate se puneau* cu mult înainte de invenția roții" sau „Unii îți caută *rana* ca *să pună degetul* pe ea, alții – ca *să pună sare*" etc. (Colțun 2001: 53). Se poate susține că, în asemenea cazuri, frazeologismele *au exclusiv funcție ludică*. Un oarecare scop ludic aveau, ca utilizare, și unitățile frazeologice analizate de noi mai sus, dar acestea nu generau contexte (foarte scurte), ci, din contră, ele erau selectate tocmai pentru că erau adecvate în respectivele contexte (de mari dimensiuni), în comparație cu alte expresii și locuțiuni din aceeași serie sinonimică.

Note

[1] La rigoare, după cum avertizează Coșeriu, în limbaj „totul este semantic", fiindcă toate elementele cuprinse de acesta există pentru a servi intenției semnificative a vorbitorului: „Dans le langage, tout est sémantique: la grammaire ne l'est pas moins que le lexique, la parole en general et les langues ne le sont pas moins que le discours. Et ce qui n'est pas sémantique en soi-même, le «plan de l'expression», y est determiné par «le sémantique» et peut d'ailleurs assumer à son tour des fonctions mimétiques de symbolisation directe ou d'évocation. Parler de sémantique équivaut par conséquent à parler de toute la linguistique." (Coseriu 1983: 355).

[2] Sau cum o spune *in extenso* Coșeriu, în a sa lingvistică textuală: „La evocación contribuye notablemente a la

BDD-A20747 © 2013 Revista „Limba Română"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.75 (2026-11-06 13:26:22 UTC)

riqueza del lenguaje; con ella surge esa plurivocidad que no siempre debería enjuiciarse negativamente, como «vaguedad», sino que habría que valorarla también positivamente, como un enriquecimiento: el teórico del lenguaje Wilbur Marshall Urban ha puesto de relieve con particular énfasis esta riqueza basada en la función evocativa del lenguaje, es decir, en la posibilidad de referirse con ayuda del lenguaje a algo sin hablar en realidad de ello. El sentido surge entonces, como combinación de las funciones bühlerianas (representación, expresión y apelación) y la evocación." (Coseriu 2007: 233).

[3] E. Coşeriu dă un exemplu asemănător din Paul Claudel: „*Naître*, pour tout, c'est *connaître*." (*Art poétique*). Cele două verbe franţuzeşti nu au nicio legătură unul cu altul din punct de vedere etimologic. Avem de-a face, mai curând, cu un fel de etimologie populară. Dar aspectul „ştiinţific" nu prezintă importanţă aici. Semnificativ este numai faptul că asemenea fenomene se pot relaţiona în conştiinţa vorbitorului pe baza expresiei lor sonore sau grafice (*vezi* Coseriu 2007: 184).

[4] Contextul extins, din original, sună astfel: „Une question qui concerne plutôt le philosophe que le linguiste serait de savoir comment cette répartition se fait en nous, ou, pour dire les choses de façon un peu grossière, mais intelligible, si nous avons dans notre tète un dictionnaire des synonymes. Je crois que chez les esprits attentifs et fermes ce dictionnaire existe, mais qu'il s'ouvre seulement en cas de besoin et sur l'appel du maître. Quelquefois le mot juste jaillit du premier coup. D'autres fois il se fait attendre: alors le *dictionnaire latent* entre en fonction et envoie successivement les synonymes qu'il tient en réserve, jusqu'à ce que le terme désiré se soit fait connaître." (Bréal 1897: 42). Pornind de la sugestia lui Bréal, am lansat acum câţiva ani conceptul de «*sinonimie latentă*» (vezi Munteanu 2007: 97).

[5] Vezi Platon, *Banchetul*, Traducere, studiu introductiv şi note de Petru Creţia, Editura Humanitas, Bucureşti, 2011.

[6] *Apud* G. I. Tohăneanu, *O seamă de cuvinte româneşti*, Editura Facla, Timişoara, 1976, p. 52.

[7] Ion Coja, *Îndreptarea îndreptarului ortografic, ortoepic şi de punctuaţie*, Editura Junimea, Iaşi, 2003, p. 37.

[8] Şi Gertrud Greciano utilizează, de-a lungul lucrării sale (vezi Greciano 1983), termenii *sens idiomatique* şi *sens littéral*.

[9] Iată şi părerea cercetătoarei Gertrud Greciano: „Dans le cas de l'emploi ludique d'une EI [= *expression idioma-*

BDD-A20747 © 2013 Revista „Limba Română"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.75 (2026-11-06 13:26:22 UTC)

tique, n.m. C.M.], champ d'étude particulièrement fructeux, l'effet comique s'explique par les heurts que provoque la superposition du sens idiomatique et du sens littéral" (Greciano 1983: 25).

[10] Ele nu sunt cazuri de polisemie (cf. Greciano 1983: 336), cum pare a lăsa să se înțeleagă Gheorghe Colțun (2000: 42).

[11] Conform concepției și terminologiei coșeriene, primele au semnificație, celelalte au sens.

[12] Tot motivat apare aceeași expresie într-un vers din virulenta diatribă a *Scrisorii* III („Prea *v-ați arătat arama*, sfâșiind această țară"), dacă se ține seama de un alt vers pe care Eminescu îl folosește ceva mai înainte în respectiva satiră: „Toți pe buze-având virtute, iar în ei *monedă calpă*".

[13] Cf. totuși Dumistrăcel 2001: 39-40, ce amintește și părerile unor lingviști care au văzut în termenul *bacău*, din expresia în cauză, cuvântul *bakó* 'călău', de origine maghiară.

[14] La Creangă, foarte nimerită este și zicala *Dacă-i dai nas lui Ivan, el se suie pe divan* într-un context în care este vorba tot de un Ivan: „Ei, ei! Doamne, zise apostolul Petru râzând, vezi de ce s-a mai apucat acum Ivan al sfinției-tale? Bine-a zis cine-a zis: «Dacă dai nas lui Ivan, el se suie pe divan»." (I. Creangă, *Ivan Turbincă*).

[15] În același text, la câteva pagini distanță, se utilizează aceeași expresie, dar numai cu sens frazeologic: „...ce-i drept, că de înecat nu se vor îneca, dar nici *cu fața curată nu vor scăpa*, după ce au ridicat atâta lume în picioare" (Slavici, *Mara*).

[16] Nu este o coincidență utilizarea unei expresii ce conține cuvântul *boi*, în acord cu referentul din discurs, căci tot Agârbiceanu folosește varianta *a nu-i fi* (cuiva) *oile acasă* în *Morala publică*: „Pavel [un țăran, n.n. – *C.M.*] ar fi vrut să mai încerce, doar îl va lăsa mai lesne. Dar bagă de seamă că advocatului, astăzi, *nu-i sunt oile acasă*" (I. Agârbiceanu).

Bibliografie

Adam 2007 = Ioan Adam, *Povestea vorbelor. O istorie secretă a limbii române*, Editura Paralela 45, Pitești, 2007.

Bidu-Vrănceanu & Forăscu 2005 = Angela Bidu-Vrănceanu, Narcisa Forăscu, *Limba română contemporană. Lexicul*, Editura Humanitas Educațional, București, 2005.

Bréal 1897 = Michel Bréal, *Essai de sémantique. Science des significations*, Librairie Hachette, Paris, 1897.

BDD-A20747 © 2013 Revista „Limba Română"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.75 (2026-11-06 13:26:22 UTC)

Cârâc 2002 = Ioan S. Cârâc, *Introducere în morfologie*, Editura Edmunt, Brăila, 2002.
Colțun 2000 = Gheorghe Colțun, *Frazeologia limbii române*, Editura ARC, Chișinău, 2000.
Colțun 2001 = Gheorghe Colțun, *Procedee de renovare a sensului frazeologismelor și efectele stilistice obținute în rezultatul acestor transformări*, în „Analele Universității «Dunărea de Jos»", Galați, fascicula XIII, 2001, p. 50-53.
Corlăteanu 1958 = N. Corlăteanu, *Lexicul de origine slavă în povestea lui I. Creangă „Ivan Turbincă"*, în vol. *Omagiu lui Iorgu Iordan*, Editura Academiei, București, 1958, p. 203-211.
Coseriu 1983 = Eugenio Coseriu, *Pour et contre l'analyse sémique*, în Eugenio Coseriu, *L'homme et son langage*, Éditions Peeters, Louvain – Paris – Sterling, Virginia, 2001, p. 355-369.
Coșeriu 1994 = Eugeniu Coșeriu, *Prelegeri și conferințe (1992-1993)*, supliment al publicației „Anuar de lingvistică și istorie literară", t. XXXIII, 1992-1993, seria A. Lingvistică, Iași, 1994.
Coseriu 2007 = Eugenio Coseriu, *Lingüística del texto. Introducción a la hermenéutica del sentido*, Edición, anotación y estudio previo de Óscar Loureda Lamas, Arco/Libros, Madrid, 2007.
Dumistrăcel 2001 = Stelian Dumistrăcel, *Pînă-n pînzele albe. Expresii românești* (ediția a II-a revăzută și augmentată), Editura Institutul European, Iași, 2001.
Greciano 1983 = Gertrud Greciano, *Signification et dénotation en allemand. La sémantique des expressions idiomatiques*, Université de Metz, Paris, 1983.
Hristea 1984 = Theodor Hristea (coord.), *Sinteze de limba română* (ediția a III-a), Editura Albatros, București, 1984.
Munteanu 2007 = Cristinel Munteanu, *Sinonimia frazeologică în limba română din perspectiva lingvisticii integrale*, Editura Independența Economică, Pitești, 2007.
Pușcariu 1976 = Sextil Pușcariu, *Limba română. Privire generală* [1940], vol. I, Editura Minerva, București, 1976.
Scherf 2006 = Ioana Scherf, *Expresii frazeologice în limbile germană și română (Studiu contrastiv)*, Editura Didactică și Pedagogică R.A., București, 2006.

BDD-A20747 © 2013 Revista „Limba Română"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.75 (2026-11-06 13:26:22 UTC)